

MİRZA ALİ EKBER SÂBİR

The Azerbaijani Poet Mirza Ali Ekber Sabir

Hayati YILMAZ*

ÖZET

Mirza Ali Ekber Sâbir, XX. yüzyıl Azerbaycan Türk edebiyatının en meşhur şairlerinden biridir. 1905 yılına kadar gazel, kaside, mersiye tarzında şiirler yazmıştır. Sâbir'in basında çıkan ilk şiiri 1903 yılında "Şarkî Rus" gazetesinde yayımlanmıştır. Bu şiir, kimsenin dikkatini çekmez. 1905 yılında "Hayat" gazetesinde yayımlanan "Beynelmilel" adındaki ikinci şiiri geniş okuyucu kitlelerinin dikkatini çeker. Sâbir, toplumun zayıf ve eksik yönlerini mizahî bir yolla şiirleriyle teşhir ve tenkit etmiştir. Sâbir şiirlerinin çoğunu Molla Nasrettin dergisinde değişik takma adlarla yayımlamıştır. Ancak en popüler takma adı "Hophop"tur. Sabir'in şiirleri, "Hophopname" adı altında ilk defa 1912 yılında yayımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mirza Ali Ekber Sâbir, Hiciv, Mizah, Molla Nasrettin, Şiirler.*

ABSTRACT

Mirza Ali Ekber Sabir was one of the most famous poets of Azerbaijani Turkish literature in the XX. century. During this period, he wrote poems in the form of gazel, kaside and mersiye until 1905, only one of his poems was published in the media. His first poem, which was published on "Eastern Russian" (Şarkî Rus) newspaper in 1903, drew no one's attention, however his second poem, which was published on "Life" (Hayat) newspaper in 1905 called "Beynelmilel", drew attention of many people. Sabir pointed out a weakness and a lack of community skills and he criticized it in a satirical and humorous way. Sabir published his poetry in the Molla Nasreddin magazine under different pseudonyms, however his most popular one is "Hophop". Sabir's poems was first published under the name of "Hophopname" in 1912.

Keywords: *Mirza Ali Ekber Sabir, Satire, Humor, Molla Nasrettin, Poems.*

* Yrd. Doç. Dr., Muğla Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, hyilmaz@mu.edu.tr

GİRİŞ

Mirza Ali Ekber Sâbir, XX. yüzyıl Azerbaycan Türk edebiyatına şiirleriyle damga vurmuş şairlerinden biridir. Satirik (mizahî) şiirin en büyük temsilcisidir. Döneminde konuşma dilini şiirde uygulayan büyük bir sanatkârdır. Sâbir, halkın çektiği maddi ve manevi sıkıntıları, toplumun eksik yönlerini ve aksaklıklarını şiirleriyle tasvir etmiş, bunları aktarıırken de şiirlerinde hiciv ve mizahı ustalıkla kullanmıştır.

1. XIX. YÜZYILDA AZERBAJYAN'IN SİYASİ VE KÜLTÜREL DURUMU

1747 yılında Nadir Şah'ın bir suikast sonucu öldürülmesi İran'da büyük bir karışıklığa sebep oldu. Kafkasya, İran, Orta Asya ve Afganistan'da siyasi durum değişti. Nadir Şah'ın oğulları, Kaçarlar ve Zend ailesi İran tahtı için birbirleriyle kıyasıya mücadeleye başladılar. Güney'de taht mücadelesi devam ederken Kuzey Azerbaycan'da yeni bir dönem, hanlıklar dönemi başladı.¹

Kuzey Azerbaycan'da karışıklık yıllarında Azerbaycan Türkleri birbirine rakip küçük hanlıklara ayrılmak suretiyle büyük bir siyasi zaafa uğradılar. Rus imparatorluğu Kafkasya'daki bu buhranlı vaziyetten istifade ederek, siyasi ve askerî her türlü vasıtalar ile nüfuz ve hâkimiyetini yavaş yavaş güneye doğru genişletmeye başladı. Bu harekete engel olmak isteyen Kaçar devleti, başlangıçta bazı başarılar kazandı ise de sonradan bu direnişi kırıldı.² Kaçar devletinin Rusya ile 1813 yılında yaptığı Gülistan antlaşması ile Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Derbend, Kuba, Bakü ve Talış hanlıkları Rusya'ya bırakıldı. 1828 Türkmençay antlaşmasıyla da Erivan, Ordubad ve Nahçıvan Rusya'ya verildi. Böylece, 1747 yılında başlayan Azerbaycan'ın parçalanması, Türkmençay antlaşmasıyla kesinleşmiş oldu. Bu antlaşmayla Azerbaycan, üçte ikisi İran'a, üçte biri ise Rusya'ya kalacak şekilde ikiye bölündü.³

Ruslar, egemenliği altına aldığı Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan hanlıklarını 1840 yılına kadar Kafkas ordusu komutanlığı vasıtasıyla yönettiler. 1840 yılında Hazar Kıyısı Bölgesi (Prikaspiykiy Oblast) kuruldu ve bütün Azerbaycan hanlıkları bu idareye bağlandı. Aynı şekilde Gürcistan ve Ermenistan bir bölge, Dağıstan ve diğer bölgeler de başka bir idare bölgesine ayrılmıştı. Fakat bu idare şeklinin pek pratik olmadığını gören Moskova, 1845 yılında bütün bölgeleri içine alan Kafkasya Valiliği (Kavkazia Gurbernia)'ni kurdu. Böylece, Azerbaycan, merkezi Tiflis'te olan Kafkasya Valiliğine bağlandı.⁴

Rusya'nın egemenliğine bırakılan Kuzey Azerbaycan'da hanlıklar ortadan kaldırıldı. Böylece hanlıklar arasındaki savaşlar da son buldu. Merkezi bir yönetimin oluşmasından sonra ülkeye bir huzur ve düzen geldi. Nüfus arttı. Halkta bir rahatlama görüldü.

¹ Abdulhaluk M. Çay, "Azerbaycan ve Türkler", **Azerbaycan Birinci Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri**, (Haz., İmran Baba), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1998, s. 101-102.

² M. Fuat Köprülü, "Azerî", **İslam Ansiklopedisi**, 2. cilt, MEB. Yay., İstanbul 1993, s.144.

³ Abdulhaluk M. Çay, **agm**, s. 107.

⁴ Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993, s.23.

Azerbaycan'da 1850'li yıllardan itibaren bazı bölgelerde fabrikalar açılmaya başladı. Bakü petrolünün işletilmesi için Avrupa sermayesinin girmesiyle de Bakü'de sanayi gelişti. Yeni sermaye ve işletme sahipleri ortaya çıktı. Bu zenginler petrolden başka Nuha, Ordubad, Nahçıvan ve Şeki'de ipekçilik; Guba'da tütüncülük; Nahçıvan'da tuzla işletmeciliği; Gence, Göyçay, Şamahı'da şarap üreticiliği; Derbend, Guba ve Lenkeran'da boya üretimi; Gedebeş'de bakır üretimi; Taşkesen'de yine bakır ve kobalt üretimi; balıkçılık ve pamuk üretimi yapıyorlardı. Yapılan bu üretimler gittikçe artıyordu. Üretilen bu mallar satılmak üzere Rusya'nın iç pazarlarına gönderiliyordu. Rusya'dan da Avrupa ve Rus malları getiriliyor, bunlar Azerbaycan'ın şehir ve kasabalarından köylerine kadar piyasaya sürülüyordu. Böylece Azerbaycan ile Rusya arasındaki ticaret gelişti. Ticaretin gelişmesi Azerbaycan'da iktisadi ve içtimai hayatı canlandırdı. Ticaretin gelişmesiyle de Azerbaycan Türk cemiyetinde yeni bir tüccar sınıfı ortaya çıktı. Ticaretin artmasında başlangıçta askerî amaçlar için yapılan demir yolları, limanlar ve kara yollarının da büyük rolü olmuştur.⁵

Azerbaycan Rusya'nın kontrolüne geçtikten sonra, Çarlık hükümeti ülkenin çeşitli idarelerinde çalıştırmak için yerel halktan memurlar hazırlamak amacıyla devlet okullarının açılması için harekete geçti. 1829 yılında hazırlanan "Güney Kafkasya Okulları Tüzüğü"ne göre 1830 yılından itibaren Azerbaycan'da eğitim dili Rusça olan resmî okullar açılmaya başlandı. Bu okullar, Şuşa'da 1830, Bakü'de 1832, Nuha'da 1832, Gence'de 1833, Nahçıvan ve Şamahı'da 1837, Guba ve Ordubad'da 1854, Lenkeran'da 1856 yılında açıldı. Bu devlet okullarında Rus dili, Azerbaycan Türkçesi, coğrafya, tarih, hesap ve şeriat dersleri veriliyordu. Bu okullarda Azerbaycan Türkçesini öğretmek için ders kitapları da hazırlandı. N. Dementyev'in "Yazı Nümuneleri", "Türk-Tatar Elifbası", "Temsiller ve Povestler" (1839); M. Kâzım Bey'in "Türk-Tatar Dilinin Gramatikası" (1839); A.Z. Budagov'un "Türk-Tatar Dilinin Elifbası" (1844); Mirza Ş. Vazeh ve İ. Grigoryev'in "Kitab-ı-Türki" (1850) bu dönemde hazırlanan ders kitaplarıdır.⁶ Bu okullar, ilk tahsil imkânı sağlamak, yerli ahalinin çocuklarına Rusça öğretmek ve bunları daha sonra çeşitli memuriyetlerde çalıştırmak gibi yararları göz önünde tutularak açılmıştır.⁷ Bu okullarda daima Çarlığa sadık memur kadrolarının yetiştirilmesi siyaseti takip edilmiştir.⁸

⁵ F. Gasızmzade, "XIX Asrın İkinci Yarısında Edebiyat", **Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi** (XIX Esrin Evvellerinden 1917 İle Geder), II. C. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı 1960, s.124. Ayrıca bk. M. F. Köprülü, **agm**, s.144.; Necip Hablemitoğlu, **Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri (1905-1917)**, Kırım Dergisi Yay., Ankara 1997, s. 34; Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, (Genişletilmiş ve Düzeltilmiş 2. baskı), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s.23.

⁶ Könül Aliyeva, **SSCB Döneminde Azerbaycan'da Dil Planlaması**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s.113-114.

⁷ F. Gasızmzade, "XIX Asrın Birinci Yarısında Edebiyat", **Azerbaycan Edebiyyatı Tarihi** (XIX Esrin Evvellerinden 1917 İle Geder), II. C. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı 1960, s.24.; Yavuz Akpınar, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh Yay., İstanbul 1994, s.36-37.

⁸ Könül Aliyeva, **agt**, s.111.

Azerbaycan Türk toplumunda, tüccar sınıfının çocukları ve daha önce Çarlık idaresi tarafından birtakım imtiyazlar ile kendisine bağladığı büyük toprak sahibi han ve beylerin çocukları Kafkasya'daki Rus okullarında veya Rusya'nın büyük şehirlerindeki okullarında okuyarak Batı medeniyetini ve tekniğini öğrendiler.⁹ XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan'da Avrupaî eğitim görmüş aydınlar yetişmeye başladı. Modern ilimleri öğrenen Azerbaycan Türk aydınları kendi halkının cehaletini ve geri kalmışlığını görerek onlara modern eğitim vermenin yollarını da aramaya başladılar.¹⁰

Mollahanede ve medreselerde verilen eğitimin çağın ihtiyaçlarına cevap verecek düzeyde olmadığını anlayan Azerbaycanlı aydınlar devlet okulları yanında özel okulların açılması için de çalıştılar. Bazı aydınlar ve serbest düşünceli din adamları özel okullar açmaya başladılar. O dönem, usûl-i cedîd adı verilen bu okullar Şamahı'da Seyid Azim Şirvanî (1835-1888), Şuşa'da Mir Muhsin Nevvâb (1833-1918), Lenkeran'da Mirza İsmail Gasir (1824-1897), Ordubad'da Mehemed Tagi Sıdkı (1854-1904) tarafından açıldı. Yeni usulde eğitim veren bu okullarda, Farsça, ana dili, şeriat, Rusça, tarih, coğrafya ve tabiat bilgisi dersleri verilmekteydi. Resmî devlet okulları ve usûl-i cedid okulları yanında eski sistemde eğitim veren mollahane ve medreseler XIX. yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir. Bu dönemde de halkın çoğu çocuklarını dinî eğitim veren mollahane ve medreselere gönderiyor, çocuklarının dinî eğitim almalarını daha önemli görüyorlardı.¹¹

Rus okullarında eğitim gören ve Batı medeniyetini tanıyıp öğrenen bilim adamı Mirza Cafer Topçubaşı; büyük dilci Mirza Kazım Bey (1802-1870); bilim adamı, şair, tarihçi ve eğitimci Abbas Kulu Ağa Bakıhanov (1794-1847); gazeteci, yazar ve eğitimci Hasan Bey Zerdabî (1842-1907); yazar ve devlet adamı İsmail Bey Kutkaşınlı (1806-1861); eğitimci, şair ve yazar Mirza Şefi Vazeh (1794-1852) gibi Türk aydınları eserleriyle modern Azerbaycan edebiyatının kurulmasına öncülük ettiler. İsmail Bey Kutkaşınlı "Reşid Bey ve Seadet Hanım" (1835); Abbas Kulu Ağa Bakıhanov, "Kitab-ı Esgeriyye" (1838) adlı hikâyeleriyle çağdaş nesir türünün ilk örneklerini verdiler. Ancak düşünür, reformcu Mirza Fethali Ahundov (1812-878), "Hekayet-i Molla İbrahim Halil Kimyager" (1850); "Hekayet-i Müsyö Jordan Hekim-i Nebatat ve Derviş Mestali Şah Cadûger-i Meşhur" (1850); "Sergüzeşt-i Vezir-i Hani Lenkeran" (1850); "Hekayet-i Hırs Guldurbasan" (1852); "Sergüzeşt-i Merd-i Hesis" ("Hacı Gara", 1852); "Mürâfie Vekillerinin Hekayeti" (1855) gibi yazdığı dram türü tiyatro eserleriyle Azerbaycan'da tiyatro eserlerinin temelini atmıştır. "Hekayet-i Molla İbrahim Halil Kimyager" aynı zamanda Azerbaycan edebiyatının ilk dram eseridir. Mirza Fethali Ahundov, 1857 yılında "Aldanmış Kevakib yahud Hekayet-i Yusuf Şah" adlı tarihi romanını yazdı. Bu eser, roman türünün de ilk örneği oldu. Ahundov, nesir sahasında verdiği eserleriyle modern Azerbaycan edebiyatının da kurucusu olmuştur.¹²

⁹ M. F. Köprülü, *agm*, s.144.

¹⁰ Mehmet Saray, *age*, s.40.

¹¹ F. Gasızmzade, "XIX Asrın İkinci Yarısında Edebiyat", *age*, s.129-130.

¹² Könül Aliyeva, *agt*, s.125-137; daha geniş bilgi için Vilayet Muhtaroğlu, "Azerbaycan XIX-XX Yüzyıl Türk Edebiyatı", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993, s.176-177, 214.

XIX. yüzyılda Kasım Bey Zakir (1784-1857) ile gelişmeye başlayan satirik (hicvî) şiir, toplumda sosyal eşitsizliğin artmasıyla iyice yayılmış, bunun en güzel örneklerini Seyit Azim Şirvânî vermiştir. “Ruhanilik Teshili”, “Köpeye Ehsan”, “Allaha Rüşvet”, “Yerdekiilerin Göye Şikayete Getmeleri”, “Deli Şeytan”, “Mekri-zenan”, “Elmsiz Alim”, “Alim oğul ile Avam Ata” “Garıngulu Abid” “Vaizin Evlenmesi” “Şirvan Beyleri Haggında” gibi eserleri satirik (mizahî) şiirin en güzel örnekleri olmuştur.¹³

XIX. yüzyılın ikinci çeyreği Azerbaycan kültür tarihinde millî basının oluşması ve gelişmesi dönemidir. Azerbaycan basını ilk adımlarını Azerbaycan dışında atmış ve ilk gazete, mecmua ve dergiler Bakü’de değil, Tiflis’te basılmaya başlamıştır. 4 Haziran 1828 yılından yayın hayatına giren Rusya’nın üçüncü eyalet gazetesi olan “Tifliskiye Vedomosti” (Tiflis Haberleri) (1828-33) gazetesinde Azerbaycan Türkçesinde yazılar yayımlanmaktaydı. Dönemin Kafkasya Valisi Baron Rozen’in emriyle “Tifliskiye Vedomosti” gazetesine ek olarak 1830 yılında “Tatarskiye Vedomosti” adlı bir sayfa haftada bir defa yayımlanmıştır. Gazetenin bu ilâvesi A. Bakıhanov’un yardımıyla çıkmıştır. Bakü’de Ocak 1832 yılından başlayarak Azerbaycan Türkçesinde “Tiflis Ehbarı” gazetesi yayımlanmaya başlar. Ancak birkaç sayı yayınlandıktan sonra, neşri devlet tarafından durdurulur. 1841 yılında Tiflis’te Rusça çıkan “Zakafkazskiy Vestnik”e ek olarak Azerbaycan Türkçesinde ikinci bir sayfa neşredilmeye başlar. Bu sayfanın yayımı dört buçuk yıl sürer. 1846’da bu sayfanın da basımı durdurulur.

Azerbaycan’da gerçek anlamda millî basın kuruluşu Hasan Bey Zerdabî’nin 22 Temmuz 1875 yılında yayımladığı “Ekinçi” gazetesi ile başlamıştır. “Ekinçi” gazetesi, 1875-1877 yılları arasında 56 sayı yayımlanmıştır. Azerbaycan basın tarihinde “Ekinçi”den sonra 1879-1884 yıllarında Tiflis’te Ünsîzâde Sait ve Celal Beyler tarafından “Ziya” gazetesi çıkarılmıştır. Bu gazete 76 sayı çıkmıştır. Yine Ünsîzâdeler tarafından 1880 yılında “Ziyâ-yi Kafkas” gazetesi yayımlanmıştır. 1883-1891 yılları arasında yine Tiflis’te çıkan, Arapça ve Farsça kısımları da mevcut olan ve 1884 Mart’ında gazeteye çevrilen “Keşkül” mecmuası; 1903-1905 yıllarında “Şark-i Rus” gazetesi yayımlanmıştır. Bunlar 1905 Rus İnkılâbına kadar yayımlanan Türk gazete ve dergileridir. 1905 yılında sansürün gevşemesiyle 1905-1917 yılları arasında “Hayat”, “İrşâd”, “Füyûzât”, “Molla Nasrettin”, “Mazhar”, “Açık Söz”, “Dirlik”, “Terakki”, “Taze Hayat”, “İttifak”, “Şelâle” gibi gazete ve dergi yayın hayatına girmiştir.¹⁴

2. SÂBİR’İN HAYATI VE EDEBÎ FAALİYETİ

2.1. HAYATI

Molla Ali Ekber Tahirzade Sâbir, 30 Mayıs 1862 yılında Azerbaycan’ın Şamahı şehrinde doğmuştur. Babası Hacı Meşhedî Zeynelabidin, annesi Saltanat Hanım’dır.¹⁵ Şair, dindar

¹³ F. Gasızmzade, “XIX. Asrın İkinci Yarısında Edebiyat”, s.312-318.

¹⁴ Könül Aliyeva, *agt*, s.137-139; M. F. Köprülü, *agm*, s.145; Ali Haydar Bayat, **Hüseynzade Ali Bey**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 1998, s.6.

¹⁵ E. Mir Ehmedov, “M. E. Sabir” , **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi** (XIX Esrin Evvellerinden 1917 İle Geder), II. C. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı, Bakı 1960, s.614-615.

bir aileden gelmektedir. Babasının küçük bir dükkânı vardı. Babası onu tüccar olarak yetiştirmek istiyordu. Sâbir sekiz yaşına geldiğinde babası onu dinî eğitim alması için Mollahaneye¹⁶ gönderdi. Sâbir, Mollahanede dört yıl okudu. İlk tahsilini Mollahanede alan şair, 12 yaşında Şamahı'da yaşayan ünlü Azerbaycan şairi Seyid Azim Şirvânî'nin (1835-1888) 1872 yılında Şamahı'da açtığı okula gönderildi. Bu okulda Azerbaycan Türkçesi, Farsça, Arapça, Rusça, tabiat bilgisi, tarih, coğrafya, hesap, şeriat ve klasik edebiyat dersleri aldı. Sâbir, bu okulda okuduğu yıllarda yazdığı şiirlerle Şirvânî'nin dikkatini çeker. Şirvânî, Sâbir'deki bu istidadı görür ve edebiyata olan hevesini artırmak için Sâbir'e ödevler verir. Bu dönem Sâbir'e, Sadî'nin Gülistan'ından çeviriler yaptırmış ve bu çevirileri düzeltmiştir. Şirvânî'nin bu çevirileri düzeltmesi, onunla ilgilenmesi, şairi şiir yazmaya daha çok heveslendirmiştir. Şirvânî, aynı zamanda talebesinin orijinal şiirlerini de okuyup tashih edermiş.¹⁷ Şirvânî, bu gayreti ve çalışkanlığından dolayı talebesi Sâbir'e Nizâmî'nin Hamse'sini hediye etmiştir.¹⁸ Sâbir, bu okulda iki yıldan fazla okuyamaz. Babası dükkânda kendine yardım etmesi için onu okuldan alır. Eğitimi yarıda kalan şair, dükkânda babasının yanında çalışmaya başlar.

Sâbir, 21 yaşına gelinceye kadar babasının yanında durmuş, dükkânı işletmiştir. Ancak bu işten bıkan Sâbir, seyahat etme bahanesi ile 1883 yılında evden ayrılır. İki yıl süren seyahatinde şair, Horasan, Nişapur, Sebzivar, Hemedan, Taşkent, Semerkant, Buhara ve Aşkabat'ı gezer. Aşkabat'ta bulunduğu sırada babasının ölüm haberini alır ve Şamahı'ya dönmek zorunda kalır.¹⁹

Sâbir, babasından kalan dükkânı işletmeye çalışsa da bu işi yürütemez ve dükkânı kapatıp sabun yapıp satan kardeşinin yanına gider.²⁰ 1887 yılında şair, akrabalarından olan Şamahılı Billûrnisa adlı bir kızla evlenir. On beş yıl içinde bu hanımdan sekiz kızı olur. 1908 yılında şairin bir oğlu (Mehmet Selim) doğar. Şairi, böyle büyük bir aileyi geçindirme kaygısı sarar. Sabun yapıp satmakla geçinen Sâbir çok büyük sıkıntılar içinde kalır.²¹

1900 yılında ailenin geçimi iyice zorlaşır. Şair ve kardeşi Şamahı'dan Meşhed'e göçmeye karar verir. Horasan'da olan Şamahılı tüccar Hacı Mecid'in oraya şeker ve mum getirmelerini tavsiye etmesi üzerine, her şeylerini satıp şeker ve mum alırlar. Meşhed'e giderler ve orada küçük bir dükkân açarlar. Burada iki yıl kalırlar ancak burada da geçim sıkıntılarını bitmez. 1902 yılında Şamahı'ya dönerler.²² Aynı yıl Şamahı'daki depremde Sâbir'in de evi yıkılır.

¹⁶ Mollahane: Azerbaycan'da köy veya mahalle camisinde dinî eğitim-öğretim verilen yer.

¹⁷ E. Mir Ehmedov, "M. E. Sabir" s. 615.

¹⁸ Maarife Hacıyeva, **XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı**, Ondokuzmayıs Ü., Yay., Samsun 1994, s.19.

¹⁹ Eziz Mir Ehmedov, **M. E. Sabir Hophopname**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1954, s.4.

²⁰ Maarife Hacıyeva, **age**, s.19.

²¹ E. Mir Ehmedov, "M. E. Sabir", s. 616.

²² Zeynelabidin Tahirzade, "Emimin Son Günleri", **Sabir Hatirelerinde**, Haz. Abbas Zamanov, Bakı 1982, s.133-134.

Bütün bu geçim sıkıntıları arasında Sâbir yine de şiirden ve sanattan uzaklaşmaz. İran'da tıp eğitimini tamamlayıp 1901 yılında Şamahı'ya dönen hemşehrisi Abbas Sıhhat, Şamahı'nın aydınlarından olan Agalibey Naseh ve Mehmed Terrah'la bir yerde buluşup yazdıkları şiirleri üzerine sohbet ederlermiş.

1907 yılında Sâbir, sabun yapıp satma işini bırakır. Eğitim alanında çalışmak ister. 11 Nisan 1908 yılında Bakü Valiliğinin açtığı öğretmenlik sınavını kazanır. Ancak, öğretmenlik belgesini Tiflis'teki Maveray-ı Kafkas Müslümanları Dinî idaresi verdiği için şair, 7 Mayıs 1908 yılında Tiflis'e giderek öğretmenlik belgesini alır. Sâbir bir müddet Şamahı'daki "Uhuvvat" adlı okulda "yardımcı öğretmen" olarak ders verir. Sâbir, dostu Abbas Sıhhat'le birlikte Şamahı'da devlet adına yeni bir Rus-Tatar Okulu açılması için teşebbüs ederse de hükûmet bu işe onay vermez.

1908 yılının yazında maarif-perverlerin yardımı ile hükûmetten izin alan Sâbir eylül ayında "Ümid Mektebi"ni açar. Bu okulda Azerbaycan Türkçesi, Farsça, hesap, coğrafya ve tabiat bilgisi gibi dersler verilirdi. Ayrıca bu derslerin yanı sıra Kur'an ve şeriat dersleri de verilmiştir. Ancak 1909 yılının yazında eğitim yılı bir yılı geçmeden Sâbir "Ümid Mektebi"ni kapatmak zorunda kalır.²³

1910 yılında Sâbir, dostu Sultanmecid Ganizade'nin yardımıyla Bakü yakınlarında olan Balahanı köyünde "Neşr-i Maarif" cemiyetinin açtığı "Saadet" adlı okulda Farsça ve şeriat dersleri verir. Sâbir, bu dönem maddî ve manevî açıdan rahatlar. Ailesine para da gönderir.²⁴ 1910 yılının yazından itibaren Sâbir, Bakü'de çıkan "Güneş" ve "Hakikat" gazetelerinin yazı işlerinde çalışır.²⁵ Şairin Bakü'ye gittiği zaman on bir çocuğunun çoğu ölmüş, iki kızı, bir oğlu sağ kalmıştı.²⁶

Yıllar boyu ihtiyaç içinde yaşayan büyük şair 1910 yılının sonlarında karaciğer hastalığına yakalanır. Öğretmenliği bırakmak zorunda kalır. Artık Bakü'de yaşayamaz ve Şamahı'ya geri döner. Şairin hastalığı sırasında dostu Abbas Sıhhat devamlı yanında olmuş, ona tıbbî yardım da dâhil olmak üzere maddi ve manevi destek vermiştir. 1911 yılının Mayıs'ında şairin hastalığına çok üzülen Celil Memmedguluzade tedavi için onu Tiflis'e davet eder. Sâbir Tiflis'e gider ve orada Celil Memmedguluzade'nin evinde kalır. Tiflis'teki doktorlar onu muayene eder ve haziran ayında ameliyat olması gerektiğini söylerler. Ancak şair, bunu kabul etmez ve Şamahı'ya geri döner.²⁷

Şamahı'da şairin geçim sıkıntısı daha da artar. "Molla Nasrettin" dergisi 23 Nisan 1911 yılında çıkan 15. sayısında hasta şair için maddi yardım çağrısı yapan bir ilan yayınlar. Der-

²³ E. Mir Ehmedov, "M. E. Sabir", s. 617-621.

²⁴ Sultanmecid Ganizade, "Sabir Haggında Küçük Bir Hatire", **Sabir Hatirelerde**, (Haz. Abbas Zamanov), Bakı 1982, s.35.

²⁵ E. Mir Ehmedov, "M. E. Sabir", s.621.

²⁶ Seriy Sabir Gızı Tahirzade, "Hatiratımdan", **Sabir Hatirelerde**, Abbas Zamanov, Genclik, Bakı 1982, s.39.

²⁷ E. Mir Ehmedov, "M. E. Sabir", s.621-622; Hamide Hanım Memmedguluzade "Sabir Haggında Hatirelerim", **Sabir Hatirelerde**, Haz. Abbas Zamanov, Bakı 1982, s.42.

giye gelen yardımlar Şamahılı tüccar Hacı Abdurrahim Samedov ve Abbas Sıhhat aracılığıyla Sâbir'e ulaştırılır.²⁸ 1911 yılında Şamahılı tüccar H. A. Samedov, Sâbir'e 300 Manat ve ağzı bağlı bir paket verir. Bu paketi "Molla Nasrettin" dergisinin redaktörü Celil Memmedgulu-zade göndermiştir.²⁹

Ölümünden beş gün önce ameliyata razı olan şair, Bakü'ye gider. Ancak doktorların yapılacak bir tedavi kalmadığını söylemesi üzerine Şamahı'ya geri döner.³⁰ Şairin, tedavi için Bakü'ye gittiğinde İslamiyye Misafirhanesinde kaldığı zaman onu ziyarete giden Hacı İbrahim Kasımov "Ma'lumat" gazetesinde onun için maddi yardım kampanyası açmak istediğini söyler. Sâbir, bu teklifi reddeder. Kasımov'a gazetesinde "Ben vücudumda olan etimi halkımın yolunda çürüttüm. Eğer ömür vefa etseydi kemiklerimi de halkımın yolunda koyardım. Fakat ne çare ölüm aman vermiyor." diye yazmasını söyler.³¹

12 (25) Temmuz 1911 yılında, hayatının ve yaratıcılığının en parlak bir vaktinde Sâbir vefat eder. Şairin cenazesi, büyük bir törenle Şamahı'daki Yeddi Günbez Kabristanına defnedilir.³²

2.2. EDEBİ FAALİYETİ

Mirza Ali Ekber Sâbir, 1905 yılına kadar otuz yıllık yaratıcılığında gazel, kaside, mer-siye ve nevha yazan ve yalnız Şamahı şehrinde tanınan bir şairdi. 1905 yılına kadar basında yalnız bir şiiri yayımlanmıştı. "Şükr lillah ki afitab-ı sühen" mısrasıyla başlayan ve Tiflis'te Mehemed Ağa Şahtahtlı'nın 1903 yılında çıkardığı "Şarkî Rus" gazetesinin neşri münase-betiyle yazılan bu şiir, gazetede Elekber Tahirov imzası ile yayımlanır. Bu şiirinde cehalet-ten şikâyetçi olan ve eğitimin önemini vurgulayan şair, gazeteyi de "karanlıkta kalan halkın yolunu aydınlatan güneş" olarak nitelendirir.

Sâbir'in 1903 yılında "Şarkî Rus" gazetesinde çıkan bu şiiri okuyucuların dikkatini çekmez. Ancak 1905 yılının Şubat ayında Kafkasya'da çıkan Azerî-Ermeni çatışması münasebetiyle yazdığı ve iki tarafı itidale çağıran şiiri "Beynelmilel" 1 Temmuz 1905 yılında Ha-yat gazetesinde yayımlanır. Yayımlanan ikinci matbu eseri olan bu şiir, geniş okuyucu kitle-lerinin dikkatini çeker.³³

1905 yılındaki Rus inkılâbından sonra Azerbaycan'da en iyi örneklerini "Molla Nas-rettin" dergisinin verdiği modern bir satirik (mizahî) edebiyat türü doğdu. Bu dergide yazdı-

²⁸ Abbas Zamanov, **Müasirleri Sabir Haggında**, Uşag ve Gencler Edebiyyatı Neşriyatı, Bakı 1962, s.20.

²⁹ Zeynelabidin Tahirzade, "Emimin Son Günleri", **Sabir Hatirelerde**, Abbas Zamanov, Genclik, Bakı 1982, s.135.

³⁰ Abbas Zamanov, age, s.28.

³¹ Hacı İbrahim Kasımov, "Sabir İle Son Görüşüm", **Sabir Hatirelerde**, (Haz. Abbas Zamanov), Bakı 1982, s.38.

³² E. Mir Ehmedov, "M. E. Sabir", age, s. 622.

³³ Abbas Zamanov, **Sabir Bugün**, Genclik, Bakı 1985, s. 13-14.

ğı satirik (mizahî) şiirlerle Sâbir, bu edebî türün tam olarak gelişmesini sağladı.³⁴ Sâbir'in duygularının ve fikirlerinin şekillenmesi ve gelişmesinde de önemli bir rol oynayan Molla Nasrettin dergisi, 7 Nisan 1906 yılında Tiflis'te çıkmıştır. Redaktörü Celil Memmedguluzade olan dergi önceleri Tiflis'te (1906-1918), sonra bir müddet Tebriz'de (1921) ve nihayet Bakü'de (1922-1931) yayımlanmıştır. Molla Nasrettin dergisi, Sâbir'in şahsî yaratıcılık arzularına ve ruhuna uygun bir dergi olmuştur. Çok geçmeden şair, derginin en faal iştirakçisi olur. Amacı, cehalete karşı mücadele vererek milleti uyandırmak ve aydınlatmak olan bu dergide Sâbir'in, 1906 Nisan'ından 1911 Mart'ına kadar 156 şiiri yayımlanmıştır. Hophopname'yi oluşturan şiirlerin çoğu Molla Nasrettin devri (1906-1911) yazdığı şiirlerdir.³⁵

Celil Memmedguluzade, hatıralarında Molla Nasrettin dergisinin 4. sayısında yayımlanan ve her "Hophopname"ye alınan "Millet nece tarac olur olsun ne işim var" mısrası ile başlayan şiirin Sâbir'e ait olmadığını belirtiyor. Bu şiirdeki el yazısının ve şiirin dilinin Sâbir'e ait olmadığını ve şiirin çok basit olduğunu söylüyor. Sâbir'in Molla Nasrettin'de yayımlanan ilk şiirinin derginin 8. sayısında çıkan "Ol gün ki halig eder bir övrad" mısrası ile başlayan şiir olduğunu kabul ediyor.

Sekizinci sayının basım hazırlıklarının yapıldığı zaman bir çocuk, bu şiiri Molla Nasreddin'e getirerek Ömer Faik'e³⁶ bırakıp gider. Bu şiir sekizinci sayıda yayımlanır. İmzasız olan bu şiire "Hophop" imzasını dergi idaresi koyar. Birkaç hafta sonra aynı çocuk yine bir paket getirir ve Ömer Faik'e verir. "Bilmem ne görübdür bizim oğlan ohumagdan" mısrası ile başlayan şiir derginin 11. sayısında yayımlanır. Bu şiirlerin Sâbir'e ait olduğu birkaç hafta sonra anlaşılır.³⁷ Sâbir'in bu şiirleri, Şamahılı tüccar Abdurrahim Samedov tarafından Molla Nasrettin dergisine ulaştırılmıştır. Bu şiirlerinden dolayı Sâbir'e bir miktar telif ücreti de ödenir. Bu ücret Şamahılı tüccar A. Samedov aracılığıyla Sâbir'e ulaştırılır.³⁸ Celil Memmedguluzade, dergiye şiir yazdığı her ay muntazam olarak Sâbir'e 25-30 Manat civarında bir telif ücreti ödemiş ve bunu yine Şamahılı tüccar Abdurrahim Samedov vasıtasıyla Sâbir'e muntazam bir şekilde ulaştırmıştır.³⁹

Sâbir, Molla Nasrettin'de en çok "Hophop", "Ağlar Güleyen", "Ebunasr Şeybânî", "Cingöz Bey" imzaları ile şiirler yazmıştır.⁴⁰ Ayrıca şairin şiirleri, "Goca Emi", "Boynu Burug",

³⁴ Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan Edebiyatı", **Türk Dünyası Edebiyatı**, Haz. Halil Açıkgoz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1991, s.193.

³⁵ Maarife Hacıyeva, age, s. 3-21; Firidun Hüseyinov, Mir Celal, **XX Asır Azerbaycan Edebiyatı**, (Yay. Hzl. Kemal Yavuz, Erol Ülgen), Birleşik Yayıncılık, s. 21; Eziz Mir Ehmedov, age, s.8-9.

³⁶ Ömer Faik, Molla Nasreddin dergisinin yazarlarından ve dergi idarecisi.

³⁷ Celil Memmedguluzade, "Sabir Baresinde Hatiratım", **Sabir Hatirelerde**, (Haz. Abbas Zamanov), Genclik, Bakı 1982, s. 18-19.

³⁸ Eli Nezmi, "Hatirelerimden", **Sabir Hatirelerde**, (Haz. Abbas Zamanov), Genclik, Bakı 1982, s.21-22.

³⁹ Hamide Hanım Memmedguluzade, "Sabir Haggında Hatirelerim", **Sabir Hatirelerde**, Haz. Abbas Zamanov, Genclik, Bakı 1982, s. 42.

⁴⁰ Firidun Hüseyinov, Mir Celal, **age**, s. 26.

“Fazıl”, “Din Direyi”, “Boynu Yogun”, “Tükezban Cici”, “Goca İrani”, “Yarı Könül”, “Sevdayî”, “Yaramaz”, “Nizedâr” ve “Çuvalduz” takma adlarıyla da yayımlanmıştır.⁴¹

Sâbir’in “Terane-yi Esilane”, “Bilmirem” “Be’zi Yerlerde” şiirleri “Behlûl” dergisinde yayımlanmıştır. “Behlûl”, 1907 yılının Mayıs’ında Bakü’de yayın hayatına başlamış ancak dokuz sayı çıkabilmiştir. 1909 yılının Mart’ında yayın hayatına giren ve 1910 yılının Ekim’ine kadar çıkan “Zenbur” dergisinde de Sâbir’in sekiz şiiri yayımlanmıştır. Şair, bu şiirlerinde “Goca Bey” ve “Cingöz Bey” takma adlarını kullanmıştır.⁴²

Bakü’de yayımlanan “Güneş” gazetesinin Cuma günleri “Palanduz” başlığı ile çıkardığı mizahî sayfasında, “Nizedar” ve “Çuvalduz” imzaları ile şairin düzenli bir biçimde şiirleri yayımlanmıştır. Şairin bu gazetede 8-9 ay içinde yüze yakın satirik (mizahî) şiiri çıkmıştır.⁴³

Sâbir’in kızı, hatıralarında babasının vefat ettiği gün, evlerinde şairin şiirlerinden bir kısmının kaybolduğu yazıyor.⁴⁴ Belki de kızının kayboldu dediği şiirler Sâbir’in dostu Abbas Sıhhat’e verdiği henüz yayımlanmamış olan şiirleridir.

Şair, vefatından bir gün önce dostu Abbas Sıhhat’e içinde şiirlerinin bulunduğu ağzı bağlı bir paket vermiş ve vefatından on yıl sonra bu paketin açılıp şiirlerinin yayımlanmasını vasiyet etmiştir. Salman Mümtaz, şairin vefatından sonra bu şiirlerin yayımlanması için ısrar etmiş ancak Abbas Sıhhat, bu teklifi Sâbir’e ihanet etmek olur düşüncesiyle reddetmiştir.⁴⁵

49 yaşında hayata gözlerini yuman şairin sağlığında hiçbir kitabı yayınlanmamıştı. Sâbir, 1911 yılında tedavi için gittiği Tiflis’ten Abbas Sıhhat’e gönderdiği bir mektupta gözünün arkada kalmayacağını, şiirlerinin onun tarafından yayımlanacağından emin olduğunu yazıyor. Şairin ölümünden bir yıl sonra büyük dostu Sıhhat, şairin eşi Büllurnisa Hanım, ortak dostları M. Mahmudbeyov’un çabaları ve halktan toplanan yardım parası ile bu vasiyeti yerine getirmiştir. Şairin şiirleri “Hophopname” adı altında Sıhhat’in hazırladığı metin ve onun mukaddimesi ile 1912 ve 1914 yıllarında iki defa yayımlanmıştır.⁴⁶ Hophopname’nin 1914 baskısına şairin muhtelif şiirlerinin mazmununa uygun olarak ressam Azim Azimzâde (1880-1943) tarafından çizilen renkli karikatürler de ilâve edilmiştir. Azerbaycan’da Hophopname’nin birçok baskısı yapılmış, hâlen de yapılmaktadır.⁴⁷

“Hophopname”nin 1960 Azerbaycan baskısı, Ankara’da 1975 yılında A. Mecit Doğru tarafından Lâtin alfabesine aktararak yayımlandı. İsa Öztürk’ün çevirisi ile 2007 yılında “Hophopname”(Seçmeler), İş Bankası Kültür Yayınları arasında çıktı.

⁴¹ E. Mir Ehmedov, “M. E. Sabir”, s.619-622.

⁴² Mir Celal, Firidun Hüseyinov, **age**, s.43-45.

⁴³ E. Mir Ehmedov “M. E. Sabir”, s.622.

⁴⁴ Seriy Sabir Gızı Tahirzade, **agm**, s.40.

⁴⁵ Abbas Zamanov, **Sabir Bu Gün**, Genclik, Bakı 1985, s.64-65.

⁴⁶ Abbas Zamanov, **age**, s.64; . E. Mir Ehmedov, “M. E. Sabir”, s.622.

⁴⁷ Hophopname ile ilgili geniş bilgi için bk. Yavuz Akpınar, **age**, s.433-434.

2.3. ŞİİRLERİ

Sâbir'in şiirleri yaşadığı dönemin bir aynası gibidir. Şairin şiirlerinde, ikiyüzlü insanlar, cahiller, menfaatperestler, Ruslaşmayı medenilik sayanlar alaycı bir biçimde tasvir ve tenkit edilir. Şairin şiirlerinin temalarını ana hatlarıyla şu başlıklar altında toplayabiliriz.

2.3.1. Eğitim-Öğretim ve Cehalet

Sâbir, ülkesinin gelişmesi, ilerlemesi ve halkın yoksulluktan kurtulması için başta eğitimin düzelmesi gerektiği inancındadır. Şair, şiirlerinde cehaletten ve toplumdaki gerilikten dert yanar. "Ayılma" şiirinde cehaleti alaylı bir şekilde hicveder.

"Terpenme, amandır, bala, gefletden ayılma!
Açma gözünü, hab-ı cehaletden ayılma!
Laylay, bala, laylay!
Yat, gal dala, laylay!
...
Açdın gözünü renc ü meşegget göreceksen,
Milletde gem, ümmetde küduret göreceksen,
Gıldığca nezer millete, heyret göreceksen,
Çek başına yorganını, nikbetden ayılma.
Laylay, bala, laylay!
Yat, gal dala, laylay!" 39⁴⁸.

"Ederik" redifli şiirinde cehaletin toplumda hangi safhada olduğunu açıkça gösterir.

"Bir bölük boşboğazı, heyverelik adetimiz,
Doludur le'net ile geybet ile söhbetimiz,
Ohumagdan payımız yoh, yazıdan gismetimiz,
Bu avamlıgla bele her sözü tefsir ederik,
Mümkün olduğca müselmanları tekfir ederik.
Her söze çulgaşarıg, her bir işi gurdalarıg,
Harda bir nur görürsek ona garşı olarıg,
Be'zine diş gıcadıb, be'zine guyrug bularıg,
Bize her kes çörek atsa onu tegdir ederik,
Mümkün olduğca müselmanları tekfir ederik." 227.

Şair, yeni sistemde eğitim veren okulların açılmasını istemekte, bu okulların açılmasına karşı çıkanları, çocuklarını kâfir olacak diye yeni okullara göndermeyen aileleri, okulu

⁴⁸ Metne alınan şiir örnekleri, 1954 yılında Bakü'de Kiril harfleriyle basılan Hophopname'den alınmıştır. Şiir sonlarında verilen numaralar ise şiirin Hophopname'de geçtiği sayfa numaralarıdır.

bir işe yaramayan bir şey olduğunu söyleyen cahilleri “Bilmem Ne Görübdür Bizim Oğlan Ohumagdan”, “Behtever” ve “Ay Haray, Bir Neçe Şair Neçe Şair kimiler” mısrası ile başlayan şiirlerinde alaylı bir şekilde teşhir eder.

“Bilmem ne görübdür bizim oğlan ohumagdan?

Deng oldu gulağım.

Jurnal, gezete herze vü hedyan okumagdan,

İnceldi uşağım.

...

Derse, gezete, mektebe, jurnala, kitabe,

Mail olub egli.

Yıhdın evimi, eyledin övladımı zaye

İş keçdi mehelden.

Men anlamaram elm nedir, ya ki senaye,

Zarem bu emelden!

...

Ey nur-i düçeşmim, ohumagdan hezer eyle,

Saleh veled ol, gel!

At min, hüner öyreş, meni de behtever eyle,

İşde beled ol, gel!

Besdir ohudun, az gala canın telef oldu,

Bu karden el çek!

Yazmag, ohumag, başına engel-kelef oldu,

Eş’arden el çek!” 30-31

“Hem de olurdu uşag ders ile bede’tigad,

Mezhebe rehne vurub⁴⁹, dine salardı fesad,

Dinine, ayinine etmez idi e’tigad.” 135-136.

“Yeni mekteb denilen bid’etin icrası ile

Bir de berbad edeler hane-yi viranımızı!

Kafir oldukları yetmez mi ki, bu herzelerin,

İsteyirler çekeler küfre müselmanımızı!” 132.

“Teshil-i Elm”, “Arzu” ve “Ohutmuram El Çekin” şiirlerinde şair, ilmi, okulu, defteri ve kalemi kötöleyen cahilleri hicvetmektedir.

“Tehsil-i ülum etme ki elm afet-i candır,

Hem egle ziyandır.

Elm afet-i can olduğu meşhur-i cahandır,

Me’ruf-i zamandır.

⁴⁹ Rehne vur-: Zarar vermek.

Mekteb sene hoş gelmesin, ol cay-i heternak⁵⁰,
Girme ona çalak.
Mekteb dediyin geyd-i dil ü bend-i zebandır.
Garetger-i candır.⁵¹

...

Ol başı kesilmiş gelemin tutma belinden,
Hovf eyle dilinden.” 40-41

“Ne ders olaydı, ne mekdeb, ne elm ü sen’et olaydı!
Ne derse, mektebe, elme, filane hacet olaydı!

Ne sandalı, ne garandaş, ne lövh ü miz, ne tebaşır,
Ne deftere, geleme, kağıza bu reğbet olaydı!

Ne medrese, ne müellim, ne bu üsul-i cedide,
Ve ne uşaglarımızda bu gabiliyyet olaydı!” 169.

“Oğul benimdir eğer, ohutmuram, el çekin!
Eylemeyin dengeser, ohutmuram, el çekin!

...

Dine zererdir, zerer, ohutmuram, el çekin!
Eylemeyin dengeser, ohutmuram, el çekin!

...

Satmaram öz eglimi siz kimi lamezhebe,
Razıyam oğlum gede gebre ne ki, mektebe!” 229-230.

“Ata Nesiheti” ve “Heyatın Gop-Gopuna Cavab” şiirinde çocuklarını okula göndermeyen babaları, okula heves eden oğlunu azarlayan babanın nezdinde hicveder.

“Besdir, ey oğul, boş yere bu elme çalışma,
Ganın telef oldu!
Gündüz, gece se’y eyleyiben derse alışma,
Canın telef oldu!

...

Bundan sora gıl tövbe dehi, mektebe getme,
Birce usan oğlum!” 42-43.

...

Min zehmet ile beslediyin taze cevandır,
Gönderme bunu mektebe, rehm eyle amandır!

...

Bunca ki, gedip mektebe, bildikleri besdir,
Mektebdir adı, leyk hegigetde gefesdir. 46-47.

⁵⁰ Heternak: belah, tehlikeli.

⁵¹ Garetger: soygun yapan adam.

Şair, “Uşaglara”, “Serhesab” ve “Neçin Mektebe Reğbetim Olmayır” adlı şiirlerinde okula gitmeyen çocukları, yeni usulde eğitim veren okulların açılmasına karşı çıkan ve kendi nüfuzlarını kaybetmekten korkan cahilleri kendi ağızlarından şiddetle eleştirir.

“Vegt oldu, heves etmeyesiz mektebe, derse,
Te’lim alasız her ne ki, alemde beterse,
Heyri burahıb ehz edesiz her ne zererse,
Mail olasız her işe kim, fitnese, şerse,
Adet gılasız herze vü hedyanı, uşaglar!
Siz neyleyesiz mektebi, mollanı, uşaglar!” 56-57.

“Ses ucalaşdı, goymayın!
Millet oyaşdı, goymayın!
Rişte-yi derse, mektebe
Cümle dolaşdı, goymayın!
İş yavaşladı, goymayın!” 67-68.

“Neçin mektebe reğbetim olmayır?
Cibim dolmayır, dolmayır, dolmayır!
Mene her gezetçi bereldir gözün,
Yazır hey gezetlerde mekteb sözün,
Sözün goy deyim bir kere lap düzün:
Bu işden mene bir gazanc olmayır!
Cibim dolmayır, dolmayır, dolmayır!

...

Ve bir de bu mektebliler bil’ümum
Ohurlar kamalınca ali ülum,
Edirler bize sonra yekser hücum,
Bununçun ona reğbetim olmayır!
Cibim dolmayır, dolmayır, dolmayır!”238.

Ayrıca yeni usulde eğitim veren okulları beğenmeyenleri “Vah Bu İmiş Ders-i Üsul-i Cedid” şiirinde alaycı bir şekilde hicvediyor.

“Vah!.. bu imiş ders-i üsul-i cedid!
Yoh! yoh! Oğul, mekteb-i üsyandı bu!
Molla deyil bundakı te’lim eden!
El hezer et, bir yeni şeytandı bu!
Dur kaçag oğlum, baş ayag gandı bu!” 183-184.

Şair, okul açılması için yardım etmeyen, kendinden başka kimseyi düşünmeyen zengin insanları da “Naehl Olana Metlebi Andırmag Olur mu” şiiriyle açıkça teşhir etmektedir.

“Könlüm sene maildir ezelden beri, ey pul!
 Olsam da nolur teatine il-günü meşgul,
 Senle görürem kendimi her bezmde meğbul.
 Sensiz bu cahan ehlin inandırmag olurmu?
 Naehl olana metlebi andırmag olurmu?
 ...
 Bir yatmamışam ta seni senduge goyunca,
 Derler mene: pul yağmanı boşla, ye doyunca!
 Eşg ehlini sövdadan usandırmag olurmu?
 Naehl olana metlebi andırmag olurmu?
 ...
 Pul istenilir mekteb açılısın fügeraye,
 Oğlan ohusun, gız ohusun payebepaye.
 ...
 Dehli mene ne, elm ohuya millet uşağı!
 Teshil-i kemalat ede ya ümmet uşağı!
 Getsin işe bu tenbel ü bigeyret uşağı!” 80.

Şair, erkek çocukları gibi kız çocuklarının da okutulması taraftarıdır. Kız ve erkek çocuklara okullar açılacağını ve bu okulların ana dilde eğitim vereceğini söylemektedir. Şair, burada ana dilinin unutulacağı endişesini de taşımaktadır. “Olacaktır” şiirinde kız ve erkek çocuklara yeni okular açılması ve ana dilde eğitim verilmesini istemektedir.

“Teşkil edecekler kişiler mekteb-i nisvan,
 Gızlar ohuyub cümle şerefdar olacagdır.
 Her şehirde bir mekteb-i sen’et açacaglar,
 Oğlanlar alıb hendese, me’mar olacagdır.
 Tetbig edecekler yazını şive-yi Türke,
 Sibyan da sühuletle heberdar olacagdır.
 Tesnif olub taze kütüb Türk dilinde,
 Her kes ohuyub elmle bidar olacagdır.” 100.

2.3.2. Toplumdaki Yozlaşma

Şair, “Bir Meclisde On İki Kişinin Sohbeti” şiirinde toplumdaki yozlaşmayı açıkça gözler önüne serer.

“Vekil
 Hagsıza haglı deyib, bir çoh günaha batmışam.
 Hekim
 Derdi teşhis etmeyib, gövm-egraba ağlatmışam.
 Tacir
 Men helal ile heramı bir-birine gatmışam.

Rövezhan
 Ümmetin pulun alıb, men gözlerin islatmışam.
 Derviş
 Nerde bulsam sog açıb, min-min, yalan söz atmışam.
 Sofi
 Ruzü şeb hag-hag deyib, men her kesi oynatmışam.
 Molla
 Günde bir fitva verib, mehlugu çoh aldatmışam.
 Elm
 Get'i-ümmid etmişem, yekser bu gövmü atmışam.
 Cehl
 Ortada keyf eyleyib, men hem merama çatmışam.
 Şair
 Bülbüle, eşge, güle dair yalan fırlatmışam.
 Evam
 Anlamam hergiz, cehalet besterinde yatmışam.
 Gezetçi
 Men ceridem dolmag üçün metlebi çok uzatmışam.” 277-278

Sâbir, yaşadığı toplumdaki açgözlüleri, halkın sıkıntı ve dertlerini umursamayan, kendi çıkarını her şeyden üstün tutan haysiyetsiz insanları, “Olur mu”, “Bir Cibimde Eskinasım”, “Paradır” ve “Vermirem a!” gibi şiirlerinde alaycı bir şekilde tenkit eder.

“Gönlüm sene maildir ezelden beri ey pull!
 Olsam da nolur teatine il günü meşgul,
 Senle görürem kendimi her bezmde megbul.” 80-81.
 “Bir cibimde eskinasım⁵², bir cibimde ağ menat.
 Olsun, olsun, goy çoh olsun böyle lezzetli heyat!” 130.
 “Olmasın fehmin, eglin, idrakın,
 Var ne gem, ta ki, vardır emlakın;
 Ateş-i hane suz-i millet iken,
 Herkesin secdegahıdır hakın;
 Ademi adem eyleyen paradır,
 Parasız ademin üzü garadır.” 199.
 “Men ölüm, Molla, bizim Hankişinin ganına bah,
 Evine, menziline, mülküne, eyvanına bah,
 Puluna, alverine, servet ü samanına bah,
 Nefsine, hirsine, insafına, vicdanına bah,
 ...

⁵² Eskinas: Eskiden kâğıt para.

“Var sürile goyunu, ilhı ile at, öküzü,
Olsa da min bu geder mal garası acdı gözü,
Eleyir secde pula, bu söze gaidir özü,
Sanma böhtan atıram, kendi deyir işbu sözü”. 200-201.

Şair, “Bu Boyda Bu boyda” şiirinde Rus gibi yaşamaya çalışan, Ruslara özenen, onlar gibi davranan ve ana dilini bilmeyen gençleri eleştiriyor.

“Eyinlerinde buluz, başlarında baftalı şapga,
Alınlarında Urus tek nişan bu boyda bu boyda!
...
Ana dilin bele bilmir iyirmi yaşlı cevanlar,
Bilirlere indi bular beş lisan bu boyda bu boyda!” 159.

Yine “Ürefa Marşı” ve “Bir Deste Gül” şiirlerinde dilinden utanan ve Rusça öğrenerek kendini aydın zanneden halkına ve vatanına yabancı sözde aydınları teşhir ve tenkit eder.

“Hoşlamarığ bir para nadanları,
Şive-yi nisvan-ı müselmanları,
Neyleyirik Fatma, Tükezbaları,
Anaları, Sonyaları yanlarığ,
Ay barakallah, ne güzel canlarığ!
İnteligentik, bu ki böhtan deyil,
Türkü danışmag bize şayan deyil,
Türk dili gabil-i irfan deyil,
Biz buna gail olan insanlarığ...
Ay barakallah, ne güzel canlarığ!
Türk gezeti verse de egle ziya,
Men onu almam elime mütlega,
Çünkü müselmanca gonuşmag mana,
Eybdır! Öz eybimizi anlarığ!
Ay barakallah, ne güzel canlarığ!” 208-209.

“Jurnal, gezete çıhır ki, millet ohusun,
Her bir eserinden alsın ibret, ohusun,
Rusça ohumuşlara bu iş ar gelir,
Derler, bunu goy gare cemaet ohusun. 248.

Şair, şiirlerinde toplumun aksayan yönlerini ve toplumsal değerlerin dışında yaşayan insanları teşhir ve tenkit ettikçe bu şiirleri şaire düşman kazandırmıştır.

“Yaşadığca herabe Şirvan’da
Bir sefa görmedim o viranda.

Yaşadıkça ezaba düştü benim,
Mene zindan kesildi öz vetenim.
...
Dust zenn etdiyim bütün düşmen,
Bunca düşmen, feget yazıg bir men.
Bir beden min cefaye tab edemez,
Hestelendikce shehs yol gedemez.
...
Agibet igtidarımız getdi,
Sabir iken tehemmülüm bitdi.” 341-343.

2.3.3. Kadın Hakları

Şairin yaşadığı dönem normal kabul edilen yaşlı adamların küçük kızları eş olarak almaları ve çok eşlilik meselesi şairin şiirlerinde geniş bir yer tutar. Şair, toplumun kanayan bir yarası olan bu durumu “Arvad Alırız Biz!”, “Meslehet”, “Gavur Gızı”, “Goyma Geldi”, “Cavan” gibi şiirlerinde alaycı bir şekilde teşhir ve tenkit etmektedir.

...
Cüt cüt durur övret solumuzda, sağımızda,
Şehvet guluyuz, nefsdan imdad alırız biz!
Dindarleriz, günde bir arvad alırız biz!
...
Her kim ki, bir övretle gineat edir, etsin,
Üç dördün ötüb siğede⁵³ te’dad alırız biz!
Dindarleriz günde bir arvad alırız biz!” 73
“Altmışa yetdin, deme oldun ulu,
...
Çoh da kişi, tutma beşelli pulu,
Ver pulunu dadlı, lezzetli zad al!
Goy babalın boynuma get arvad al!
...
Bir bala gız al boyu er er kimi,
On-oniki sinnide⁵⁴ dilber kimi,
Zülfü gara, sinesi merhem kimi,
Goybaşını sinesine bir dad al!
Goy babalın boynuma get arvad al!” 127-128.
“İndi de gedr ona deyirem, sen gocalmısan,

⁵³ Siğe: geçici nikah.

⁵⁴ Sinn: Yaş.

Çohdur işin, olur sene zehmet, gavur gızı!
 İndi de gedr ona deyirem, sen gocalmısan,
 Çohdur işin, olur sene zehmet, gavur gızı!
 Gel razı ol ki, bir gız alım, men de kef çekim,
 Hem eylesin sene dehi hidmet, gavur gızı!” 144.

“Ol gün ki adahladız, utandım,
 Oğlandı dediz, erin, inandım,
 Er böyle olurmuş, indi gandım...

...
 Dudkeş kimi bir papag başında,
 Ağ tükleri bellidir gaşında,
 Gerçi gocadır, babam yaşında.” 149.

“İstice⁵⁵ lavaşım var,
 Her geceye aşım var,
 Deme, dedem yerdesen,
 Ancag elli yaşım var.

Getme, getme ay dilber!
 Meni etme mükedder,
 Özümü yüz cavana,
 Eylemerem beraber

...
 Zahirde gocaldımsa,
 Könlüm hele cavandır.” 152.

2.3.4. Sosyal Adaletsizlik

Sâbir, yoksul işçi ve köylülerin hayatını oldukça gerçekçi bir şekilde şiirlerine aktarmıştır. Şair’in şiirlerinde halkın yoksulluğu, çaresizliği ve zor hayat şartlarıyla beraber yoksulların aşağılanması ve toplumdan dışlanması gibi durumlar da alaycı bir şekilde tasvir ve teşhir edilir. Bunu “Gem Yeme”, “Bakı Fe’lelerine”, “Tarane-yi Esilane”, “Ağlaşma”, “Ahmag Kişi, İnsanlığı Asan mı Sanırsan”, “Ekinçi”, “Bize Ne”, “Dilençi”, “Sebr Eyle” gibi şiirlerinde bunu açıkça görmek mümkündür. İşçi ve köylülerin yoksulluğunun boyutu “Gurban Bayramı” şiirinde daha feci, daha vahimdir.

“İşle, goy geddin bükülsün, işle, alnın terlesin,
 İşle, ac gal, ac behayim tek eyalın çerlesin,
 Zülmden feryad ü dadı goy dilin ezberlesin,
 Gareth etsin⁵⁶ ruzunu molla ve bey, han, gem yeme.” 29.

⁵⁵ İstice: Sıcak.

⁵⁶ Gareth et-: Zorla elinden almak, soymak.

“Fe’le mene bir söyle, neden hürmetin olsun?
 Ahır ne sebep söz demeye güdretin olsun?
 El çek, bala, devletlilere hidmetin olsun,
 Az çoh sene verdiklerine minnetin olsun!
 Bu çerh-i felek tersine dövrän edir imdi,
 Fe’le de özün dahil-i insan edir imdi.

...

Aldanma, fegirin olamaz eqli, zekası,
 Çün yohdur onun sen kimi Pakize libası,
 Yoh serveti, yoh dövleti, yoh şalı, ebası,
 Var köhne çuhası, dehi bir tekce gebası.” 33-34.

“Bele idi adet evvel, beye yalvarırdı kasıb,
 Nücebaleri görende ayağa durardı kasıb,
 İki gat olub edeble beye baş vurardı kasıb,
 Var idi vefalı kasıb, var idi heyalı fe’le!

Değişib zemanë indi, dolanıb bütün ümürat,
 Ayağı çarıglılar da gelib isteyir müsavat,
 Bele esrde meişet bize hoş keçermi heyhat!
 Ayılıb yatan camaet, göz açıb gapalı fe’le.” 83

“Çıha canı ac galanın gözünün bebeklerinden,
 Gedip işlesin, gazansın elinin emeklerinden,
 Nedir eĝniyaya⁵⁷ heyri oların yemeklerinden?
 Yemeyib acından ölse dehi hoş behana, ya reb!

...

Fügeralar eĝniyanın tanısın neçin yahasın?
 Eĝer acdı garnı satsın papağın, çulun, çuhasın.” 69.

“Fe’le, özünü sen de bir insan mı sanırsan?
 Pulsuz kişi, insanlığı asan mı sanırsan?
 Her meclis-i âlide soholma tez araya,
 Sen dur ayag üste, deme bir söz ümeraye,
 Caiz deyil insanca danışmağ fügeraye.
 Dövtletliyik, elbette, şerafet de bizimdir,
 Emlâk bizimdirse, eyalet de bizimdir,
 Divan bizim, erbab-i hökümet de bizimdir.” 75.

“Bir üzrlë her günde gelib durma gapımda,
 Yalvarma mene, boynunu kec burma gapımda,
 Gâhi başına, gâh döşüne vurma gapımda,
 Leĝv olma, edeb gözle bu me’vade ekinçi!
 Lal ol a balam, başlama feryade ekinçi!

⁵⁷ Eĝniya: Zengin.

Hoş keçmedi il çöllüye, dehgane, ne borcum?
Yağmadı yağış, bitmedi bir dane, ne borcum?
Esdı gara yel çeltiye, bostane, ne borcum?
Getdi mene ne fe'leliyin bade, ekinçi!
Lağlağ danışıb başlama feryade, ekinçi!
Aldı dolu elden ser ü samanını, neylim?
Yainki⁵⁸ çeyirtke yedi bostanını, neylim?
Verdin keçen il borcuna yorganını neylim?
Ol indi palaz satmağa amade, ekinçi!
Lal ol, a balam, başlama feryade, ekinçi!" 88-89.

"Atasız tifleri basdı boranlığ, bize ne!
Tapmayır ac yalavaclar güzeranlığ, bize ne!" 121-122.

"Redd ol gapıdan, ağlama zar zar, dilençi!
Vaggıldama bayguş kimi, idbar dilençi!

...

Dövletlileriz, megsedimiz eyş ü sefadır,
Mehmanlarımız büsbütün erbab-i ginadır,
Kökdür, yekedir, boynu yoğundur, nücebadır,
Beydir, ağadır, ağzı dualı ülemadır,
Bişmişlerimiz min cüre lezzetli gidadır,
Dikme gözünü metbehe, biar dilençi!
Redd ol gapıdan, ağlama zar zar, dilençi!"223-224.

"Tehemmül eyle cövr-i mülkedare, işle heyvan tek,
Çalış, ek, biç, aparsın bey, evin galsın deyirman tek,
Ayılma, haggını ganma, heberdar olma insan tek,
Darılma, incime, tab eyle her azare, sebr eyle!
Bela-yi fegre düşdün, razı ol, biçare, sebr eyle!" 233-234.

"Bayram olcag şövkettliler, şanlılar,
Dövletliler, pullular, milyanlılar,
Tir boyunlar, şiş garınlar, canlılar,
Gurban kesir Helilüllah eşgine,
Fegir sual edir Allah eşgine.
İki gonşu birbirinin milleti,
Her ikisi bir peygamber ümmeti,
Biri kesir gurban, bişirir eti,
Bayram edir Helilüllah eşgine,
O biri de bahır Allah eşgine." 255.

⁵⁸ Yainki: ya da, veya.

“Çoh da Deme Servet ü Samanlıyam Ey Filan” diye başlayan şiirinde ise şair, komşusu açken tok olanları, yoksullara yardım etmeyenleri hicvediyor.

“Sende deyek din de var, iman da var, filmesel,
Ev dolusu ne’met-i elvan da var, bibedel,
Hez külece, servet ü saman da var, çoh güzel,
Ev eşik, eyvan, müteeddîd otag, temterag,
Yağlı plov, dadlı fisincan da var,
Şerbet-i reyhan da var.
Gonşuda lakin neçe üryan da var, gış, boran...
Giryе de var, nale vü efgan da var, nimcan.”261.

2.3.5. Vatan ve Millet Sevgisi

Sabir’in şiirlerinde vatan ve millet sevgisi yüksek seviyededir. Vatanını, milletini sevmeyen, gelişmesine ve ilerlemesine karşı çıkan ve yoksul halkın durumunu görmeyen, neredeyse halkın yoksulluğuna sevinen insanları “Ne işim var” şiirinde açıkça tenkit eder.

“Millet nece tarac olur olsun, ne işim var!
Düşmenlere möhtac olur olsun, ne işim var!
Goy men toh olum, özgeler ile nedi karim,
Dünya vü cihan ac olur olsun, ne işim var!
Ses salma, yatanlar ayılar, goy hele yatsın,
Yatmışları razı deyilem kimse oyatsın,
...
Men salim olum, cümle cahan batsa da batsın,
...
Övrad-i veten goy hele avare dolansın,
Çirkab-i sefaletle eli, başı bulansın,
Dul övret ise saile olsun, oda yansın,
Ancag benim avaze-yi şe’nim ucalansın.” 25-26.

“Ayılma” şiirinde ise milletin yaşadığı zor şartlardan rahatsız olmakta ve bunu içi sızlayarak anlatmaktadır.

“Açdın gözünü rencü meşegget göreceksen,
Milletde gem, ümmetde küduret göreceksen,
Gıldığca nezer millete, heyret göreceksen,
Çek başına yorganını, nikbetden ayılma!” 39

“Her Ne Versen Ver” ve “Mektub” şiirlerinde milletini umursamayan, kendini her şeyin üstünde tutan ve makam ve paradan başka bir şey düşünmeyen insanları hicveder.

“Her ne versen, ver, mebade verme bir dirhem zekat,
Goy acından ölse ölsün bineva kendli ve tat.

Her ne düz versen, ver, oğlum, borcunu verme tamam,
Her ne alsan, al, amandır, alma kasıbdan salam.

...

Her yere gelsen, gel, amma, gelme derse, mektebe,
Her kese uysan, uy, amma uyma dine, mezhebe.

Her ne çeksen, çek, beraber, çekme düz mizanını,
Çekme sen millet gemin, çekme, çek öz gelyanını” 60.

“...

Tikme, kenar ol, gözüme milleti!
Neyleyirem milleti, milliyeti!
Oldu başım deng, deyiş söhbeti,
Az söle millet bele, ümmet bele!

Men feget öz emrimi samanlaram,
Heyrim üçün alemleri viranlaram,
Men ne cemaet ne veten anlaram,
Yansa veten, batsa cemaet bele!” 112-113.

Şair, 1905 Rus inkılâbıyla halkın her bir ferdinin eşit haklara sahip olacağına inanıyor. “Beylere Mektub” şiirinde ağalık ve beyliğin bittiğini, ağaların ve beylerin halka nasıl davranmaları gerektiğini hatırlatıyor.

“Goyma külahın keç, a bey, aldatma cahanı,
Besdir, a filanı!

...

Besdir, dehi fikr etme dedem beydi, babam han,
Keçdi ele dövran!

...

Galhdı ağalığ, geldi zaman oldu müsavat,
Gelmez ele, heyhat!
Dövran-ı geza etdi sizi bizlere hemduş,
Sen etme feramuş!
Heç kes size bundan bele eğmez, bilesen, baş,
Oldug hamı gardaş;
İndi hamı birdir, ne ki var, şah ü gedadır,
Sende ne edadır?” 45.

İçinde vatan sevgisi olmayanları, halkın sefaletini görüp de umursamayanları “Sebr Ele!” şiirinde tenkit ediyor.

“Gonşuların cehd elese sen’ete,
 Yetse de geyrileri hürriyyete,
 Verme gulag söhbet-i milliyyete,
 Onlar ebedir ki, düşür möhnete,
 Ey adı insan, özü kertenkele!
 Govzama başın, çocuğum, sebr ele!

Zülm elese han ile bey aclara,
 Vermese pul, pullu da möhtaclara,
 Rehm olunmazsa yalavaclara,
 Canı cehennem, düşe yamaclara,
 Bunlar için teng eleme hövsele!
 Govzama başın, çocuğum, sebr ele!

...
 Her ne bela gelse senin başına,
 Zülm edeler gövmüne, gardaşına,
 Gatsa da düşmenler ağı aşına,
 Gerg olasan ahır göz yaşına,
 Mühteseri, kesçe de iş çengele
 Govzama başın, çocuğum, sebr ele!” 139.

Halkın bilgilenmesini ve aydınlanmasını sağlayan gazetelerin bir bir kapanması şairi çok üzer. Bu durumu “Cavablar Cavabı” ve “Gapandı” redifli şiirlerinde hicveder.

“Elm ayine-yi suret-i hal idi, neden bes,
 Ecsamde ervane misal idi, neden bes,
 Elm ile veten nikmeal idi, neden bes,
 Teshil-i edeb, kesb-i kemal idi, neden bes,
 Millet ümenası bu gözel rütbeni dandı?
 Efsus, “Heyat” ise memmat oldu gapandı!

...
 Goy gonşular alsın hele min dürlü fevaid,
 Goy gonşular etsin hele tezyid ceraid,
 Sen söyle gezetden ne olur bizlere aid?
 Ancag ikini bir ele, goyma ola zaid,

...
 Efsus “Heyat” ise memmat oldu gapandı!” 50.

“Elminnet ü lillah ki, “Debistan” da gapandı!
 Bir bad-ı hezan esdi, gülüstan da gapandı!

...
 “Ülfet” kesilib tohtadı “Bürhan-ı Tereggi”
 Mehv oldu “Hemiyyet”, edebistan da gapandı!

“Rehber” yorulub, yuhladı “İrşad”, “Tekamül”
Aslanlara oh deydi, neyistan da gapandı!” 90.

“Olacaktır” şiirinde mezhep meselesine de değinen şair, bu ayrımın milleti sıkıntıya düşürdüğünü, huzursuz ettiği görmekte ve bunu öğretmenlerin düzeltereğine inanmaktadır.

“Lakin bu yamandır ki, iki mezhebe reğmen
Bir mes’ele üstünde de güftar olacaktır.

Sünnilik ile şieliyi galdıracağlar,
İslame yetib rehne, heleldar olacaktır.

Gardaş bilecek birbirini şie ve sünni,
Her emrde hemre’y, hemefkar olacaktır.

Mezhepleri bir yanlıg edib bu uçiteller,⁵⁹
Ancag yavan İslam adı tezkar olacaktır.

Efsus, sed efsus sene, ey gözel İslam!
Kimler sene gör indi terefdar olacaktır!

Baş saçlı, ayag çekmeli, mırt mırt danışanlar,
Din gerdi bilib mö’min ü dindar olacaktır.” 100.

Sâbir, yaşadığı toplumdaki eksiklikleri bütün yönleriyle şiirlerine yansıtmıştır. Aynı zamanda şairin şiirlerinde halkın perişan durumunu ve döneminin zor hayat şartlarını da görmek mümkündür. Sâbir, toplumdaki eksiklikleri şiirlerine yansıtırken alay etmiş, alay ederken de şiddetli bir şekilde tenkit etmiştir. Sâbir, ülkesinin içinde bulunduğu sefalet ve karanlıktan çıkarılmasına şiirleriyle öncülük etmiş bir şairdir.

KAYNAKÇA

- AKPINAR, Yavuz; **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergâh Yay., İstanbul 1994.
- ALİYEVA, Könül; **SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlaması**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- BAYAT, A. Haydar; **Hüseyinzâde Ali Bey**, Atatürk Kültür Merkezi Başk. Yay., Ankara 1998.
- CAFEROĞLU, Ahmet; “Azerbaycan Edebiyatı”, **Türk Dünyası Edebiyatı**, Haz. Halil Açık-göz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1991, s.140-217.
- ÇAY, Abdulhâluk M.; “Azerbaycan ve Türkler” **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 2002, s.89-107.
- DEVLET, Nadir; **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, (Genişletilmiş ve Düzeltilmiş 2. baskı), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

⁵⁹ Uçitel: Öğretmen.

- EHMEDOV, E. Mir; **M. E. Sabir Hophopname**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı 1954.
- EHMEDOV, E. Mir; “M. E. Sabir”, **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi** (XIX Esrin Evelerinden 1917 İle Geder), II. C. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşr., Bakı 1960, s. 614-683.
- GANİZADE, S.; “Sabir Haggında Küçük Bir Hatire”, **Sabir Hatirelerde**, (Haz. Abbas Zamanov), Genclik, Bakı 1982, s.26-37.
- GASIMZADE, F.; “XIX Asrın Birinci Yarısında Edebiyat”, **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi** (XIX Esrin Evvellerinden 1917 İle Geder), II. C. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1960, s.7-64.
- GASIMZADE, F.; “XIX Asrın İkinci Yarısında Edebiyat”, **Azerbaycan Edebiyatı Tarihi** (XIX Esrin Evvellerinden 1917 İle Geder), II. C. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı, Bakı 1960, s.124-184.
- HABLEMİTOĞLU, Necip; **Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)**, Kırım Dergisi Yay., Ankara 1997.
- HACIYEVA, Maarife; **XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı**, Ondokuzmayıs Ü., Yay., Samsun 1994.
- HÜSEYNOV, F.; Mir Celal; **XX Asır Azerbaycan Edebiyatı**, (Yay. Haz. Kemal Yavuz, Erol Ülgen), Birleşik Yayıncılık, İstanbul 2000.
- KASIMOV, H. İbrahim; “Sabir İle Son Görüşüm”, **Sabir Hatirelerde**, (Haz. Abbas Zamanov), Bakı 1982, s.38.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuat; “Azerî”, **İslam Ansiklopedisi**, 2. cilt, MEB. Yay., İstanbul 1993, s.118-151.
- MEMMEDGULUZADE, C.; “Sabir Baresinde Hatiratım”, **Sabir Hatirelerde**, (Haz. Abbas Zamanov), Genclik, Bakı 1982, s. 18-20.
- MEMMEDGULUZADE, H; “Sabir Haggında Hatirelerim”, **Sabir Hatirelerde**, (Haz. Abbas Zamanov), Genclik, Bakı(1982), s. 41-43.
- MUHTAROĞLU, Vilayet; “Azerbaycan XIX-XX Yüzyıl Türk Edebiyatı”, **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi**, Kültür Bakanlığı Yay., C. 3, Ankara 1993.
- NEZMİ, Eli; “Hatirelerimden”, **Sabir Hatirelerde**, (Haz. Abbas Zamanov), Genclik, Bakı 1982, s.21-22.
- SARAY, Mehmet; **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul 1993.
- TAHİRZADE, S. S. G., “Hatiratımdan”, **Sabir Hatirelerde**, A. Zamanov, Genclik, Bakı 1982, s.39-40.
- TAHİRZADE, Z.; “Emimin Son Günleri”, **Sabir Hatirelerde**, Abbas Zamanov, Genclik, Genclik, Bakı 1982, s.133-136.
- ZAMANOV, Abbas; **Müasirleri Sabir Haggında**, Uşag ve Gencler Edebiyatı Neşr., Bakı 1962.
- ZAMANOV, Abbas; **Sabir Hatirelerde**, Genclik, Bakı 1982.
- ZAMANOV, Abbas; **Sabir Bu Gün**, Genclik, Bakı 1985.